

دانشگاه پیام نور

آشنایی با علوم قرآنی

(رشته زبان و ادبیات فارسی)

دکتر علی محمد پشت‌دار

امروز کتابخوانی و علم‌آموزی نه تنها یک وظیفه‌ی ملی، که یک واجب دینی است.^۱

مقام معظم رهبری

در عصر حاضر یکی از شاخصه‌های ارزیابی رشد، توسعه و پیشرفت فرهنگی هر کشوری میزان تولید کتاب، مطالعه و کتابخوانی مردم آن مرز و بوم است. ایران اسلامی نیز از دیرباز تاکنون با داشتن تمدنی چندهزارساله و مراکز متعدد علمی، فرهنگی، کتابخانه‌های معتبر، علما و دانشمندان بزرگ با آثار ارزشمند تاریخی، سرآمد دولت‌ها و ملت‌های دیگر بوده و در عرصه فرهنگ و تمدن جهانی به‌سان خورشیدی تابناک همچنان می‌درخشد و با فرزندان نیک‌نهاد خویش هنرنمایی می‌کند. چه کسی است که در دنیا با دانشمندان فرزانه و نام‌آور ایرانی همچون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی، فارابی، خوارزمی و ... همچنین شاعران برجسته‌ای نظیر فردوسی، سعدی، مولوی، حافظ و ... آشنا نباشد و در مقابل عظمت آنها سر تعظیم فرود نیاورد. تمامی این افتخارات ارزشمند، برگرفته از میزان عشق و علاقه فراوان ملت ما به فراگیری علم و دانش از طریق خواندن و مطالعه منابع و کتاب‌های گوناگون است. به شکرانه الهی، تاریخ و گذشته ما، همیشه درخشان و پر بار است. ولی اکنون در این زمینه در چه جایگاهی قرار داریم؟ آمار و ارقام ارائه‌شده از سوی مجامع و سازمان‌های فرهنگی در مورد سرانه مطالعه هر ایرانی، برایمان چندان امیدوارکننده نمی‌باشد.

کتاب، دروازه‌ای به سوی گستره دانش و معرفت است و کتاب خوب، یکی از بهترین ابزارهای کمال بشری است. همه دستاوردهای بشر در سراسر عمر جهان، تا آنجا که قابل کتابت بوده است، در میان دست‌نوشته‌هایی است که انسان‌ها پدید آورده و می‌آورند. در این مجموعه بی‌نظیر، تعالیم الهی، درس‌های پیامبران به بشر، و همچنین علوم مختلفی است که سعادت بشر بدون آگاهی از آنها امکان‌پذیر نیست. کسی که با دنیای زیبا و زندگی‌بخش کتاب ارتباط ندارد بی‌شک از مهم‌ترین دستاورد انسانی و نیز از بیشترین معارف الهی و بشری محروم است. با این دیدگاه، به‌روشنی می‌توان ارزش و مفهوم رمزی عمیق در این حقیقت تاریخی را دریافت که اولین خطاب خداوند متعال به پیامبر گرامی اسلام (ص) این است که «بخوان!» و در اولین سوره‌ای که بر آن فرستاده عظیم‌الشان خداوند، فرود آمده، نام «قلم» به تجلیل یاد

1. <https://farsi.khamenei.ir/message-content?id=2696>

شده است: «إِقْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ. الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ» در اهمیت عنصر کتاب برای تکامل جامعه انسانی، همین بس که تمامی ادیان آسمانی و رجال بزرگ تاریخ بشری، از طریق کتاب جاودانه مانده اند.

دانشگاه پیام نور با گستره جغرافیایی ایران شمول خود با هدف آموزش برای همه، همه جا و همه وقت، به عنوان دانشگاهی کتاب محور در نظام آموزش عالی کشورمان، افتخار دارد جایگاه اندیشه سازی و خردورزی بخش عظیمی از جوانان جویای علم این مرز و بوم باشد. تلاش فراوانی در ایام طولانی فعالیت این دانشگاه انجام پذیرفته تا با بهره گیری از تجربه های گرانقدر استادان و صاحب نظران برجسته کشورمان، کتاب ها و منابع آموزشی درسی شاخص و خودآموز تولید شود. در آینده هم، این مهم با هدف ارتقای سطح علمی، روزآمدی و توجه بیشتر به نیازهای مخاطبان دانشگاه پیام نور با جدیت ادامه خواهد داشت. به طور قطع استفاده از نظرات استادان، صاحب نظران و دانشجویان محترم، ما را در انجام این وظیفه مهم و خطیر یاری رسان خواهد بود. پیشاپیش از تمامی عزیزانی که با نقد، تصحیح و پیشنهادهای خود ما را در انجام این وظیفه خطیر یاری می رسانند، سپاسگزاری می نمایم. لازم است از تمامی اندیشمندانی که تاکنون دانشگاه پیام نور را منزلگاه اندیشه سازی خود دانسته و ما را در تولید کتاب و محتوای آموزشی درسی یاری نموده اند، صمیمانه قدردانی گردد. موفقیت و بهروزی تمامی دانشجویان و دانش پژوهان عزیز آرزوی همیشگی ما است.

دانشگاه پیام نور

فهرست مطالب

نه	پیشگفتار
۱	فصل اول: قرآن، کتاب قانون و هدایت برای بشر در دنیا و آخرت
۱	هدف کلی
۱	هدف‌های یادگیری
۲	۱. کلیات و مبانی
۲	۱-۱ ضرورت نیاز بشر به کتاب قانون و هدایت
۳	۲-۱ عوامل ایجاد نزاع و اختلاف در میان مردم
۵	۳-۱ کتب آسمانی پیش از قرآن
۵	۱-۳-۱ تورات
۶	۲-۳-۱ عهد جدید یا انجیل
۷	۳-۳-۱ تحریف تورات و انجیل از دیدگاه قرآن
۸	۴-۳-۱ قرآن
۹	۴-۱ برخی از ویژگی‌های عمومی قرآن
۹	۱-۴-۱ زبان قرائت قرآن
۹	۲-۴-۱ قرآن، کلام خدا، منبع علم و عمل
۱۰	۳-۴-۱ آمی بودن پیامبر (ص)
۱۱	۴-۴-۱ زبان عربی زبان قدسی اسلام
۱۳	۵-۴-۱ نام‌های اصلی قرآن
۱۵	۶-۴-۱ پیام‌های سه‌گانه قرآن
۱۶	۷-۴-۱ رابطه قرآن و هستی
۱۶	۸-۴-۱ تأثیر قرآن
۱۷	۹-۴-۱ قرآن و ذکرهای توحیدی آن
۲۱	۱۰-۴-۱ عجز بشر از دستیابی به بطون قرآن
۲۱	۱۱-۴-۱ روش قرآن در ارائه معلومات به عموم مردم

۲۲	۱-۴-۱۲ قرآن و سعادت دنیا و آخرت
۲۲	۱-۴-۱۳ شباهت و اختلاف قرآن با دیوان شاعران
۲۳	۱-۴-۱۴ وحدت اسلوب؛ مهم‌ترین ویژگی متن قرآن
۲۳	۱-۴-۱۵ موضوع قرآن و اسلوب آن
۲۳	۱-۴-۱۶ قرآن سرچشمه‌ی فضایل و تبیین رذایل
۲۶	خلاصه فصل اول
۲۷	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل اول
۳۱	فصل دوم: نام‌های قرآن و کیفیت نزول آن بر آخرین پیامبر محمد بن عبدالله (ص)
۳۱	هدف کلی
۳۱	هدف‌های یادگیری
۳۲	۲. نام‌های قرآن و کیفیت نزول آن
۳۲	۲-۱ نخستین نام قرآن
۳۳	۲-۲ قرآن
۳۳	۲-۳ ریشه‌ی لغت قرآن
۳۴	۲-۴ فرقان
۳۴	۲-۵ کتاب
۳۵	۲-۶ ذکر
۳۶	۲-۷ حکمت
۳۶	۲-۸ پیامبر اکرم محمد بن عبدالله (ص) مخاطب وحی، نام و نسب و بعثت او
۳۶	۲-۸-۱ مادر رسول خدا (ص)
۳۷	۲-۸-۲ پدر رسول خدا (ص)
۳۷	۲-۸-۳ رسول خدا (ص)
۳۹	۲-۹ بعثت رسول خدا (ص) و آغاز وحی
۴۰	۲-۱۰ جبرئیل امین
۴۰	۲-۱۰-۱ انقطاع وحی
۴۱	۲-۱۰-۲ چگونگی وحی
۴۱	۲-۱۰-۳ اعتقاد عمومی مسلمانان درباره وحی قرآن
۴۲	۲-۱۰-۴ راه وحی تنها راهنمای انسان
۴۴	۲-۱۰-۵ کیفیت وحی قرآن مجید
۴۶	۲-۱۱ چه‌گونه‌ی نزول قرآن
۴۶	۲-۱۱-۱ پیامبر (ص) و چگونگی دریافت کلام‌الله
۴۷	۲-۱۱-۲ مراحل نزول قرآن
۴۸	۲-۱۱-۳ چگونگی این نزول
۴۸	۲-۱۱-۴ فواید نزول تدریجی قرآن
۴۹	۲-۱۱-۵ علل و اسباب نزول قرآن
۵۰	۲-۱۱-۶ ترتیب نزول سوره‌های قرآن

۵۱	۲-۱۱-۷ تعریف سوره و آیه
۵۵	۲-۱۱-۸ سوره‌ها
۵۹	۲-۱۲-۱۲ تجمیع و گردآوری قرآن
۵۹	۲-۱۲-۱ جمع‌آوری قرآن در زمان پیامبر (ص)
۶۲	۲-۱۲-۲ کتابت قرآن
۶۲	۲-۱۲-۳ کاتبان وحی
۶۳	۲-۱۲-۴ کتابت قرآن بر اشیاء مختلف
۶۵	۲-۱۲-۵ جمع‌آوری قرآن
۶۶	۲-۱۳-۱ علی بن ابی طالب (ع)
۶۷	۲-۱۳-۱ مصحف علی (ع)
۶۷	۲-۱۳-۲ تشکیلات و گروه قاریان قرآن و آموزش آن
۶۸	۲-۱۳-۳ طبقات قاریان (= قُرّاء)
۶۸	۲-۱۳-۴ قراء سبعه (= هفت‌گانه)
۶۹	۲-۱۳-۵ خط و اعراب قرآن
۷۰	۲-۱۳-۶ برخی از قواعد کتابت قرآن و آداب آن
۷۰	۲-۱۳-۷ قاعده یکم در حذف
۷۱	۲-۱۳-۸ قاعده دوم در زیادکردن حروف
۷۱	۲-۱۳-۹ قاعده سوم در همزه
۷۲	۲-۱۳-۱۰ قاعده چهارم در ابدال
۷۲	۲-۱۳-۱۱ قاعده پنجم در وصل و فصل
۷۳	۲-۱۳-۱۲ قاعده ششم
۷۳	خلاصه فصل دوم
۷۴	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل دوم
۷۹	فصل سوم: علوم قرآنی و انواع آن
۷۹	هدف کلی
۷۹	هدف‌های یادگیری
۸۰	۳. علوم قرآنی و انواع آن
۸۰	۳-۱ تجلیل قرآن از علم و ترغیب به تحصیل آن
۸۳	۳-۲ چگونگی دعوت قرآن به علوم مختلف
۸۴	۳-۳ سر چشمه‌های قرآنی برخی از علوم
۸۴	۳-۴ علوم خاص قرآن کریم
۸۶	۳-۵ شرح تفصیلی علوم خاص قرآن کریم
۸۶	۳-۵-۱ معنای ظاهری و باطنی آیه‌های قرآن
۸۹	۳-۵-۲ محکم و متشابه در آیه‌های قرآن
۹۳	۳-۵-۳ تأویل و تنزیل در قرآن
۹۶	۳-۵-۴ ناسخ و منسوخ آیات در قرآن

۹۸	۳-۵-۵ تفسیر و معانی لغوی و اصطلاحی آن
۱۲۰	۳-۵-۶ مجمل و مفصل آیه‌های قرآن
۱۲۰	۳-۵-۷ عام و خاص در آیه‌های قرآن
۱۲۱	۳-۵-۸ در مقدم و مؤخر آیه‌های قرآن
۱۲۳	۳-۵-۹ مطلق و مقید در آیه‌های قرآن
۱۲۳	۳-۵-۱۰ در مفهوم و منطوق آیه‌های قرآن
۱۲۴	۳-۵-۱۱ وجوه مخاطبات (خطاب‌ها) در قرآن
۱۲۵	۳-۵-۱۲ در شناخت آیه‌های مکی و مدنی
۱۲۷	۳-۵-۱۳ در شناخت وجوه و نظایر کلمات قرآن کریم
۱۲۹	۳-۵-۱۴ در شناخت حقیقت و مجاز کلمات و جمله‌های قرآن کریم
۱۴۰	۳-۵-۱۵ در شناخت امثال قرآن کریم
۱۴۳	۳-۵-۱۶ آشنایی با اشعار شاعران عصر جاهلیت
۱۴۳	۳-۵-۱۷ علم تجوید از علوم مقدماتی قرآن کریم
۱۴۴	۳-۵-۱۸ علم صرف و نحو از علوم مقدماتی قرائت قرآن کریم
۱۴۶	۳-۵-۱۹ علم حدیث و منابع مهم حدیث شیعه و سنی
۱۵۰	۳-۵-۲۰ علم احکام (فقه) شرعی در علوم قرآنی
۱۵۱	۳-۵-۲۱ مذاهب فقهی در میان مسلمانان
۱۵۴	۳-۵-۲۲ در شناخت فضایل قرآن و ویژگی‌های شفا بخش آن (طب روحانی)
۱۶۴	خاتمه
۱۶۵	خلاصه فصل سوم
۱۶۶	خودآزمایی چهارگزینه‌ای فصل سوم
۱۷۱	پاسخنامه
۱۷۳	منابع

پیشگفتار

درس آشنایی با علوم قرآنی به ارزش دو واحد در مقطع کارشناسی رشته زبان و ادبیات فارسی از دروس پایه و تأثیرگذار در رشد علمی و فکری دانشجو در این شاخه تحصیلی است. برطبق سرفصل پیشنهادی شورای عالی برنامه‌ریزی وزارت علوم و فناوری دانشجو لازم است در کنار درس «تأثیر قرآن در ادب فارسی» این عنوان درس را نیز با محتوایی به شرح زیر بگذرانند و با ابعاد آن آشنا گردد، از جمله ضرورت آشنایی دانشجو با قرآن و ساختار آن اعم از کیفیت نزول وحی، شخصیت پیامبر اکرم (ص) به عنوان دریافت‌کننده این وحی، تذکر به کتاب‌های آسمانی قبلی چون تورات و انجیل، توجه به اینکه قرآن آخرین کتاب آسمانی است و شامل تمام قوانین و دستورات علمی و عملی بشر است تا آخر زمان؛ قرآن که خود منشأ علم و علوم ظاهری و باطنی‌ست، سبب تولد دانش‌هایی در حوزه دین و عرفان و فنون ادب و سایر علوم حسّی و تجربی شده و هنوز بسیاری از آنچه قرآن از آن خبر داده برای نوع بشر مجهول مانده است.

امید است کتاب حاضر برای دانشجویان این رشته مثمر‌تر باشد و موجب گسترش افق فکری ایشان در باب قرآن کریم گردد و مشمول رحمت الهی در دنیا و آخرت باشند. از اولیای چاپ و نشر دانشگاه پیام‌نور به‌ویژه دفتر تدوین جناب آقای دکتر ایوب‌نژاد و جناب آقای فرنی‌ا معاون محترم دفتر و کارشناسان کاربلد جناب آقای عالی و خانم قربانی قدردانی می‌شود. سپاسگزار ویراستار محترم علمی سرکار خانم دکتر نوری صفا و ارزیاب محترم معاونت فرهنگی دانشگاه جناب دکتر عبدالله‌زاده هستم.

خدایا عاقبت محمود گردان

علی محمد پشت‌دار

آبان ۱۴۰۳

فصل اول

قرآن، کتاب قانون و هدایت برای بشر در دنیا و آخرت

هدف کلی

دانشجو با ضرورت نیاز بشر به کتاب قانون آشنا گردد، کتب و فرمان‌های الهی پیش از قرآن را بشناسد، جایگاه قرآن را در میان کتب مشابه تشخیص بدهد و بداند قرآن، خود نمونه کلامی از هستی عالم است که مستقیم از منبع وحی (= اُم الکتاب و لوح محفوظ) بر پیامبر اسلام نازل شده و بهترین و آخرین نسخه خالق هستی برای هدایت بشر تا آخرالزمان است.

هدف‌های یادگیری

از دانشجو انتظار می‌رود پس از مطالعه این فصل بتواند:

۱. ویژگی‌های عمومی قرآن را بشناسد.
۲. با فضایل و زبان قرآن آشنا گردد.
۳. نام‌های اصلی قرآن را بیاموزد.
۴. در اعجاز قرآن- که کلامی فوق بشری است- و به عجز بشر در آوردن مثل آن، علم پیدا کند.
۵. شاخصه‌های ساختاری قرآن، یعنی انسجام و وحدت اسلوب آن را بشناسد.
۶. با روش قرآن در ارائه معلومات به انسان آشنا گردد.
۷. رابطه قرآن با انسان و تعامل میان این دو را بداند.

۱. کلیات و مبانی

قرآن، کتاب موعظه از جانب پروردگار و شفای دل‌ها و هدایت و رحمت برای مؤمنان است، پس خرسند و شادمان باشید به این (قرآن) و فضل خدا، به رحمت او، پس بدان (قرآن) شادی کنید؛ چه، آن بسیار بهتر و مفیدتر است از آنچه خود از مال دنیا می‌اندوزید:

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَ هُدًى وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ (۵۷) قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَ بِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ» (۵۸) (یونس، ۱۰)

در بی‌کرانه‌ی هستی و در میان کهکشان‌های بی‌انتهای انسان با این جسم و جان صغیر چه‌گونه می‌تواند اعتماد به نفس پیدا کند و دچار حیرت و سرگشتگی و احساس حقارت و بیهودگی نگردد؟!

این چه درد و حزنی است که اگر فرد به ریسمانی محکم دست نیاویزد، هر لحظه تا پایان عمر او را رها نمی‌کند، و دردهای درون سینه‌اش درمان نمی‌پذیرد؟ و این کدام نسخه و تجویز کدام طبیب است که با اطمینان کامل می‌گوید: اگر به این نامه و پند آن عمل کنید، دردهایتان درمان پذیرد و شایسته راه‌یابی به رحمت خدا خواهید بود، پس بگو: به این توجه و نسخه‌ی خالق خود اعتماد کنید و بدان دلشاد باشید و دلگرم؛ که این سرمایه از هر آنچه خود از ثروت دنیا اندوخته‌اید، بالاتر و دوست داشتنی‌تر است و از هر دارو و درمانی که خود اندیشیده‌اید، شفاف‌تر و ماندگارتر است. قرآن و کتاب خدا از آنجاکه بی‌واسطه قول و فعل اوست، تنها تکیه‌گاه انسان در برابر امواج سهمگین دو دلی و اتکا به غیر اوست، دل‌سپردن به این دریای معرفت و یادکرد آن در هر لحظه و آن، فرد را به نفس مطمئن و استوار هدایت می‌کند و به رضایت درونی و روحانی می‌رساند، در این هنگام است که دستور «فَادْخُلِي فِي عِبَادِي وَادْخُلِي جَنَّتِي» (فجر ۲۷/۸۹-۳۰) را با گوش دل و جان، شنوا خواهد بود.

۱-۱ ضرورت نیاز بشر به کتاب قانون و هدایت

قرآن مجید، به ضرورت نیاز بشر به کتاب قانون اشاره کرده و لزوم بعثت انبیا را برای بشارت و اندازار، و وضع قانون و مقررات به حق و حقیقت در اجتماع بشری گوشزد کرده است، «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَ مُنْذِرِينَ وَ أَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيُحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فِيمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ إِلَّا الَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمْ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا يَنْتَهُمُ فَهَدَى اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.» (بقره ۲/۲۱۳)

مردم، امت واحد بودند، پس، خداوند انبیا را برانگیخت تا نیکان را بشارت دهد و بدان را بترساند، و همراه ایشان کتاب (قرآن/ قانون) فرستاد به حق و درستی تا میان مردم در موارد اختلاف حکم کند..

۱-۲ عوامل ایجاد نزاع و اختلاف در میان مردم

الف) عامل درونی: شاید بدترین عامل درونی در بشر که موجب قانون شکنی و تجاوز به حقوق دیگران می شود، «آزمندی و بخل» است این رذيله به دیگر رفتارهای وی سرایت می کند و در نهایت به قتل و قمع می انجامد. در قرآن کلمه «شُح» برابر «بخل و حسد و حرص» به کار رفته است: «وَأُحْضِرَتِ الْأَنفُسُ الشُّحَّ» (نساء ۴/ ۱۲۸)

موضوع این آیه برقراری صلح و سازش میان دو همسر است که دچار اختلاف شده اند؛ خداوند توصیه می کند: «ایشان به صلح باز آیند که صلح بهتر است». اما چه می شود کرد اگر «بخل و حسد و حرص» بر روان این دو یا یکی از این دو مسلط شده باشد؟! شاید سازگاری میان همسران آلوده به این رذیلت دشوار باشد.

در مقابل، خداوند پرهیز از «الشُّحُّ نَفْسٍ» را فضیلت می داند و آورده است: «وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (حشر ۵۹/ ۹) کسانی که نفس خود را از بخل و حرص و حسد نگاه دارند، به حقیقت رستگاران عالمند.

حال اگر این رذيله دامن گیر علمای دین گردد، چه اتفاقی می افتد؟ اگر عموم بشر به این درد و بلا گرفتار شوند، شاید چندان آسیب اجتماعی و عواقب سوئی برای دیگران نداشته باشد؛ اما اگر مصادر دستگاه دین مبتلا به این مَرَضِ قلبی شوند، چه می شود؟! خداوند، خود در قرآن آورده است «إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَ الرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَ الَّذِينَ يَكْزِبُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (توبه ۳۴/ ۹) رؤسای دستگاه دین یهود و نصارا (پیش از مسلمانان) به این بلا گرفتار شدند و اموال مردم را به ناحق خوردند و آنان را از صراط حق بازداشتند، ایشان اموال مردم را از طلا و نقره ذخیره کردند و در راه خدا اتفاق نکردند؛ به تحقیق عذاب دردناک جهنم در انتظارشان خواهد بود....، رذیلت حرص و افزون خواهی که بر عالمان یهود و نصارا غالب شده بود، این گونه منجر به قانون شکنی و تجاوز به حقوق دیگران شد. سر منشأ این رذایل - یعنی بخل - تا کجا روح و روان فرد را درگیر می کند و چگونه وجود او را همچون هشت پای عنکبوتی به اسارت درمی آورد که نمی خواهد حتی یک نفر ممنوع در کنار او نفس بکشد؟

خداوند در این باره می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالًا فَخُورًا الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا» (نساء ۳۶/۴) خداوند، فرد متکبر و خودخواه را دوست ندارد؛ آنان که در حقوق دیگران و نسبت به فضایل و داشته‌های دیگران بخل می‌ورزند و دیگران را هم به این رذیلت دعوت می‌کنند و آنچه خداوند از نعمات و خوبی‌ها به ایشان داده از دیگران پنهان می‌کنند - یعنی نسبت به اظهار خوبی‌های خودشان هم بخل دارند - ما برای این کافران - که حقیقت و وضعیت را می‌پوشانند - عذابی خوارکننده داریم.

ب) عامل بیرونی: اما عامل بیرونی که سرچشمه‌اش همان بخل و حرص درونی افراد است، عُلُو و فساد در زمین است؛ «تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ» (قصص ۲۸/۸۳): این خانه‌ی آخرت (= بهشت) از آن کسانی است که در دنیا برتری‌طلبی نکنند به دنبال آن فساد در زمین نکنند، عاقبت نیک از آن پرهیزکاران است.

عُلُو به معنای برتری‌جویی و ریاست‌طلبی به ناحق بر مردم است. این امر، منجر به فساد و بی‌عدالتی و ظلم به حقوق هم‌نوعان می‌شود؛

از نظر تاریخی و تجارب اقوام پیشین، در جوامع بشری آنچه موجبات ظلم و بی‌عدالتی را فراهم می‌آورد، همین صفات درونی بخل و حسد و حرص و به دنبال آن افزون‌خواهی و خودخواهی است.

گروهی که به دلایل واهی و غیرخدایی، مثل تفاخر به نژاد برتر، سایه خدا دانستن خود، تفکر ارباب و رعیتی و افزونی اولاد و ثروت و گله و رمة خویشان را بالاتر دیده‌اند و دست‌درازی به حقوق و مال دیگران را بر خود جایز شمرده‌اند، از نگاه قرآن و ملاک‌های قرآنی، مردم امت واحد نخواهند بود. اگر مردم و زُعمّا به حقوق خود قانع بودند، این همه ظلم و تجاوز در جوامع پیش نمی‌آمد. اگر هرکس بنا به فطرت الهی در مدار زندگی خود گام بر می‌داشت، این گونه اختلاف طبقاتی پیش نمی‌آمد. اگر ثروتمندان به فرمان خدا گردن می‌نهادند و از دارایی خود به نزدیکان و یتیمان و مسکینان و همسایه نزدیک و دور و دوستان موافق و در راه ماندگان و به زیردستان انفاق می‌کرد، به صفت متکبر و بخیل توصیف نمی‌شد (نساء ۳۶/۴، ۳۷/۴).

۱-۳ کتب آسمانی پیش از قرآن

به استناد متن قرآن، انبیای الهی تا قبل از حضرت موسی (ع) فرمان مکتوبی در قالب کتاب نداشتند. حضرات آدم (ع) و نوح (ع) و ابراهیم (ع) و دیگر رسولان قرون میانی چون یعقوب (ع) و داوود (ع) و سلیمان (ع) صاحب زبور بودند، و زبور، هم به گواه تاریخ و هم در معنای لغوی ناظر به پیام شفاهی است؛ برخلاف کتاب که به نوشته و مکتوب اطلاق می‌شود؛ «إِن كَذَّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ رَسُولٌ مِنْ قَبْلِكَ جَاءُوا بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنِيرِ» (آل عمران ۱۸۴/۳)

بعد از حضرت ابراهیم (ع)، سه کتاب تورات از موسی (ع) و انجیل از عیسی (ع) و قرآن از محمد (ص) از اول به صورت «قرطاس» (= کاغذ) و کتاب نازل نشده بودند، بلکه پیامی شفاهی و گفتاری است که بعدها به صورت مکتوب در آمده است. در قرآن از این سه کتاب به نام کتب آسمانی یاد شده است: «نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنْزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنْجِيلَ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَأَنْزَلَ الْفُرْقَانَ» (آل عمران ۴/۳) «نازل شد بر تو (ای رسول اکرم (ص)) کتابی به حق که تصدیق می‌کند کتب قبلی را، تورات و انجیل و نازل کرد فرقان (= قرآن) را».

دیگر افعال خداوند هم که در کائنات جاری می‌شود، از «قول» و «سخن» خدا ناشی می‌شود: «وَإِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ» (بقره ۱۱۷/۲۰)؛ یعنی قول خدا فعل خداست و فعل خدا همان قول اوست؛ حال این قول در مقام پیام و ابلاغ به نبی و پیامبر برگزیده «وحی» نامیده می‌شود. وحی، گاهی بی‌واسطه است و گاه با واسطه‌ی روح القدس؛ روح الامین یا جبرائیل که به شخص رسول (ص) ابلاغ می‌شود: «وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكُلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِإِذْنِهِ مَا يَشَاءُ إِنَّهُ عَلِيُّ حَكِيمٌ وَكَذَلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِنْ أَمْرِنَا مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ» (شوری ۵۲/۴۲، ۵۱).

۱-۳-۱ تورات

در عرف یهود تورات را «تَنَخ» می‌نامند که امروز همان عهد عتیق است. این نام را مسیحیان به تورات داده‌اند و در مقابل، انجیل را عهد جدید گویند. «تَنَخ» ۳۹ کتاب دارد که در ترجمه‌های مسیحی به عنوان عهد عتیق شامل سه بخش است:

۱. بخش تاریخی که شامل ۱۷ کتاب است و ۵ کتاب نخست آن را تورات گویند. به این بخش، اسفار خمسه هم می‌گویند. این پنج سفر عبارتند از: پیدایش، خروج، لاویان، اعداد و تثنیه؛ بنا به اعتقاد یهود این پنج کتاب را موسی (ع) نوشته است.

۲. حکمت و مناجات و شعر

۳. پیشگویی‌های انبیا.

وجه تسمیه عهد عتیق و عهد جدید این است که مسیحیان معتقدند خداوند با انسان دو پیمان بسته است: یکی پیمان کهن، که به وسیله‌ی پیامبران پیش از حضرت عیسی (ع) انجام شده و در آن رستگاری با وعد و وعید، قانون و شریعت حاصل می‌شود، دیگری: پیمان نو است که رستگاری با محبت حاصل می‌شود، به این صورت که طبق این اعتقاد خدای پسر به شکل انسان مجسم می‌شود و گناهان بشر را به عهده می‌گیرد و با تحمل رنج صلیب کفاره گناهان بشر می‌گردد.

۱-۳-۲ عهد جدید یا انجیل

شامل ۲۷ کتاب است که به چهاربخش تقسیم می‌شود:

۱. اناجیل اربعه: متی، مرقس، لوقا، یوحنا.

۲. اعمال رسولان

۳. نامه‌های رسولان

۴. مکاشفه

یهود و مسیحیت معتقد است که تورات (عهد عتیق) را حضرت موسی (ع) نوشته و سایر کتب به دیگر انبیا منسوب است؛ نسبت دادن نگارش تورات به حضرت موسی (ع) امری جدید است، یعنی در عهد اسکندر مقدونی و با رواج فرهنگ یونانی نسبت نگارش تورات به حضرت موسی (ع) شایع شد؛ چه، بخش اعظم چهار کتاب از ۵ سفر درباره‌ی حضرت موسی (ع) است، ولی این نکته در متن تورات شاهد و مستندی ندارد و نتیجه تحقیقات در این زمینه گواه است که تورات نوشته حضرت موسی (ع) نیست بلکه چند نویسنده دارد.

اناجیل اربعه را سال‌ها بعد از حضرت عیسی (ع)، حواریون نوشته‌اند که دربردارنده زندگی‌نامه و سخنان آن حضرت است. این چهار انجیل احتمالاً بین سال‌های ۶۶ تا ۱۱۰ میلادی نوشته شده است و نام نویسنده‌ای بر آن نبوده و اسامی فعلی از قرن دوم میلادی

وضع شده است. به تحقیق، معلوم شده که نویسندگان اناجیل شخص حضرت عیسی (ع) را ندیده‌اند و مطالب انجیل را به صورت شفاهی و نقل سینه‌به‌سینه دریافت کرده و نوشته‌اند.

۱-۳-۳ تحریف تورات و انجیل از دیدگاه قرآن

تحریف در تورات و انجیل به نخستین اقدامات قوم یهود در تدوین تورات برمی‌گردد. مطالعه نخستین اشعار عهد عتیق (تورات) نشان می‌دهد که دو روایت متفاوت از «ده فرمان» یعنی کهن‌ترین عبارات وحیانی آن وجود دارد. این مسأله خود از عوامل مهم در ایجاد اختلاف و ظن به تحریف تورات در میان عالمان یهود بوده است. «ارمیای نبی» در خطابه‌ای متذکر می‌شود که عده‌ای کلام خداوند را تغییر می‌دهند و سخنان خود را به‌عنوان کلام الهی بر مردم عرضه می‌کنند.

پس از ظهور مسیح (ع)، در درون بنی اسرائیل تعارضات تازه‌ای میان پیروان این دو دین رخ نمود. یهودیان، مسیحیان را بدعت‌گذار دانستند. از آن سو، مسیحیان نیز یهود را به برداشت نادرست از تورات و حذف نشانه‌های مربوط به ظهور عیسی (ع) متهم می‌کردند. با ظهور اسلام و نزول قرآن، پیروان تورات و انجیل با چالش‌های بزرگی در باب تحریف روبه‌رو شدند. قرآن کریم ضمن آن که مسلمانان را به ایمان و تصدیق کتب آسمانی پیشین فراخواند (بقره ۲/۲۵۸) به افشاگری تحریف‌های قوم یهود از تورات پرداخته (انعام ۹۱/۶) انواع تحریف‌های آنان را یادآور شد؛ ازجمله:

۱. جای کلمات خدای را تغییر می‌دادند و پیش و پس می‌کردند. (نساء ۴/۶۷)
 ۲. گاه به‌طور کلی کلمات و عباراتی را حذف می‌کردند (انعام ۹۱/۶)
 ۳. گاه برخی مطالب را خود اضافه می‌کردند (آل عمران ۷۱/۳)
 ۴. در مواردی آیه‌ها را به سلیقه و نفع شخصی تفسیر و تأویل می‌کردند (بقره ۲/۷۹)
- ازجمله موارد تحریف در تورات و انجیل از نظر قرآن به شرح زیر است:
۱. یهود معتقد است که خداوند جهان را آفریده و دیگر در امور آن دخالت ندارد. (مائده ۵/۶۴)
 ۲. در آخرت عقاب و حسابی در کار نیست. (بقره ۲/۷۰-۷۵)
 ۳. در روز حساب، خداوند قوم یهود را عذاب نمی‌کند مگر چندروز. (بقره ۲/۸۰)
 ۴. قوم یهود، خود را فرزندان خدا (پدر) می‌دانند. (مائده ۵/۱۸)

۵. یهود، «عزیر» را پسر خدا می‌دانند. (توبه ۳۰/۹)
 ۶. یهود و نصارا بشارت پیامبر اسلام را انکار می‌کنند و اوصاف او را که در تورات آمده بوده، تغییر داده‌اند. (اعراف ۱۵۷/۷)
 ۷. یهود، برای عالمان خود مقام ربوبیت قائل است. (توبه ۳۱/۹)
 ۸. از نظر یهود گرفتن ربا مجاز است. (نساء ۱۶۱/۴)
 ۹. از نظر یهود خوردن مال غیریهودی - مسلمان و مسیحی - مجاز است. (آل عمران ۷۵/۳)
 ۱۰. یهود حکم سنگسارکردن مرد و زن زناکار متأهل را تعطیل کرد. (آل عمران ۲۳/۳)
 ۱۱. تهمت‌زدن به حضرت مریم (س) (نساء ۱۵۶/۴)
 ۱۲. اعتقاد به گرفتن فدیة (بهای نقدی) برای آزادی اسیران (بقره ۸۵/۲)
- تحریفات عالمان یهود و نصارا در اصل تورات و انجیل به شهادت قرآن ابعاد متعددی دارد که شرح آن مجال دیگری می‌طلبد.

۱-۳-۴ قرآن

آخرین کتاب آسمانی که خداوند عالم برای بشر به زبان عربی و لهجه‌ی قریش بر نبی اُمّی عربی نازل کرد، قرآن است.

مکان و زمان و مدت نزول قرآن، دریافت‌کننده آن - حضرت محمد (ص)، تعداد سوره‌ها، تعداد آیه‌ها، تعداد کلمات، جمع‌آوری در زمان حیات پیامبر (ص)، جمع‌آوری پس از پیامبر (ص)، سندیت آن به استناد متن آن، داشتن دلالت مستقل، نام کاتبان قرآن در زمان پیامبر (ص)، نام کاتبان آن پس از پیامبر (ص)، نام حفاظ و قاریان آن، چگونگی نزول آن، آیه‌ها و سوره‌های مکی و مدنی، سفری و حضری، در شب، در روز، زمینی و آسمانی، نخستین سوره که نازل شد، آخرین آیه که نازل شد، .. و صدها نکته‌ی دیگر در قرآن هست که نشان می‌دهد این کتاب قول خداست در مرتبه‌ای نازل‌شده برای هدایت و راهنمایی انسان و دستورالعملی است که هر سازنده‌ای برای هرگونه تولید و آفریده‌ی خود ارائه می‌دهد.

خداوند تصمیم گرفت: «خلیفه‌ای در زمین قرار دهد؛ فرشتگان مخالفت ورزیدند که: ایشان در زمین فساد می‌کنند و خون‌ها بریزند. ما بارالها تو را حمد و ستایش می‌کنیم، خداوند گفت: من در این خلقت چیزی می‌دانم که شما نمی‌دانید، پس خداوند همه اسما را

به آدم آموخت، فرشتگان گفتند: خدایا پاک و منزهی، ما چیزی نمی‌دانیم جز آنکه خود به ما آموخته‌ای، تویی دانا و حکیم» (بقره ۳۰/۲، ۳۱، ۳۲).

پس برای این خلیفه دستورالعمل و دفترچه راهنمایی از طریق وحی و انتخاب انسان برگزیده فرستاد تا راه و رسم خلیفگی به‌جا آورد، این بود که ارسال رُسُل و انزال کتب آسمانی ضرورت یافت.

۱-۴ برخی از ویژگی‌های عمومی قرآن

قرآن کتاب علم و عمل است، یعنی تعلیم دین و احکام عملی دین است؛ «عرش» در آیه «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» (طه ۵/۲۰) یعنی «علم» و «کرسی» در آیه «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ» (بقره ۲۵۵/۲) یعنی علم.

۱-۴-۱ زبان قرائت قرآن

قرآن به لهجه و زبان قریش بر محمد مصطفی (ص) نازل شد نه به لهجه‌ی قبیله طی یا تمیم، امروزه مقرّی به کسی گفته می‌شود که قرآن را به قرائت‌های ساختگی و لهجه‌هایی به غیر از قریش می‌خواند و این درست نیست. آنجا که امام‌باقر (ع) فرمود: «أما القرآن فقد حَرَفُوا» یعنی قرآن را با این قرائت‌های ساختگی تحریف کردند، نه اینکه اصل قرآن تحریف شده است؛ بعد امام فرمود: «إِقْرُوا كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ» قرآن را همان‌طور بخوانید که همه مردم می‌خوانند نه به قرائت‌های ساختگی، قُرْا. قرآن یکی است و از سوی واحد و یگانه‌ی عالم نازل شده، پس در آن اختلاف نیست، این اختلاف از راویان و قاریان است.

۱-۴-۲ قرآن، کلام خدا، منبع علم و عمل

برای مسلمانان، قرآن، همان وحی خداوند است؛ یعنی کتابی است که پیام و فرامین خداوند خطاب به انسان در آن آمده است. قرآن کلام و قول خداست که جبرئیل امین آن را به حضرت محمد (ص) پیامبر اکرم القاء کرده است.

پیامبر (ص) محمل وحی و کلام خداست. کلام خدا هم روح و هم لفظ و هم محتوا و هم قالب الهی است بلکه ظرف و قالب آن نیز از خداوند است.

جبرئیل - بنا به قول مشهور در روز دوشنبه، هفدهم رمضان یا ۲۷ رجب (۱۲) سال پیش از هجرت مطابق ششم اگوست یا اول فوریه سال ۶۱۰ میلادی) به هنگامی که چهل سال و شش ماه و هشت روز قمری از عمر شریف حضرت محمد (ص) می‌گذشت - در غار حرا همانند روح القدس در مسیحیت بر پیامبر (ص) ظاهر شد^۱ و گفت: بخوان! (علق ۱/۹۶) با این کلمه نزول کلام الهی آغاز شد. لفظ «بخوان» در معنای «بدان» در منظومه‌ی معرفت بشری بسیار مهم است؛ چرا که اولین کلمه‌ی قرآنی در خطاب به پیامبر این کلمه بوده است. این کلمه رمز متعالی وحی در اسلام است و با کتاب نسبت ربط معنایی عمیقی دارد؛ در تورات و انجیل نزول امر مطلق صورت‌های دیگری دارد ولی در اسلام با تأکید فراوان، وحی و کتاب و خواندن مرتبط است.

۱-۴-۳ اُمّی بودن پیامبر (ص)

در پاسخ به دستور جبرئیل که گفت: بخوان! پیامبر (ص) اُمّی (= بی‌سواد) گفت: خواندن نمی‌دانم، ولی پیام الهی قدرت «خواندن» کتاب خدا را که به‌صورت شنیداری بود به او بخشید، پس از طریق گوش و نه چشم پیام را دریافت کرد و پذیرنده‌ی بشری این پیام شد و در طول ۲۳ سال این پیام را به بشریت و رساند و شناساند.

از آنجاکه عقل استدلالی از تجربه‌ی محسوس روزانه تغذیه می‌کند و پدیده‌های فراتر از حس را غیرمنتظره می‌داند، حقیقت وحی را به دشواری قبول می‌کند.

میان اُمّی بودن پیامبر (ص)، به معنای بکر و دارای ذهنی زلال و پاک از هرگونه شک و تردید با بکر بودن حضرت مریم (س) وجه تشابه جالبی برقرار است؛ حضرت مریم (س) بی‌ارتباط حسی با مردی، به اراده‌ی پروردگار باردار شد و حضرت عیسی (ع) را به دنیا آورد. پیامبر (ص) اُمّی که لوح ضمیرش از هرگونه دخالت بشری پاک و مبرا بود، لایق دریافت پیام وحی (= قرآن) شد. فکر و ذهن رسول اُمّی باید از هرگونه پیش زمینه غیرالهی پاک باشد، جسم مسیح (ع)، نماد خلوص بکارت مادری اوست، و کتاب الله (= قرآن)، نماد خلوص سرشت اُمّی شخصی است که برای ابلاغ این کلمه از میان انسان‌ها برگزیده شده است.

۱. تاریخ قرآن، محمود رامیار، امیرکبیر، ص ۴۹، ج دوم، ۱۳۶۲، تهران.

۲. اُمّی: اسم منسوب به اُمّ به معنای مادر است ولی در اصطلاح عربی به که کسی می‌گویند که سواد و تحصیلات رسمی نداشته باشد، این کلمه چند بار در قرآن به‌کاررفته در یک مورد: «وَمِنْهُمْ أُمِّيُونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ إِلَّا أَمَانِيٌّ وَإِنْ هُمْ إِلَّا يَظُنُّونَ» (بقره ۷۸/۲) در معنای بعضی عوام یهود است که سواد خواندن و نوشتن نداشتند.

۱-۴-۴ زبان عربی زبان قدسی اسلام

قرآن کریم به زبان عربی است؛ زیرا مردم مکه به عربی سخن می‌گفتند. بنابراین قرآن به زبان آن‌ها نازل شد.

قرآن کلام خداست، صورت این کتاب (=الفاظ) مانند محتوایش انشای خداست. صورت قرآن زبان عربی است که از قرآن جدایی‌ناپذیر است، عربی زبان مقدس اسلام است و نه فقط زبان فرهنگی و علمی آن؛ عربی مقدس است، به این معنا که وحی و کلام خدا در قالب این زبان بر پیامبر (ص) نازل شده است، بنابراین اصوات و الفاظ و عباراتش در آداب و شعائر دینی نقش مستقیم دارد.

یادآوری می‌شود پیام قرآن که دین اسلام است فقط برای قوم عرب و مردم حجاز نبوده و نیست و لازمه‌ی ایمان و مسلمانی صرفاً دانستن زبان عربی نیست. بسیاری از اولیا و بزرگان دین اسلام چندان با خواندن و نوشتن زبان عربی آشنایی نداشتند. اما باید توجه داشت که در نماز و اعمال عبادی واجب عبارات و اذکار باید به عربی خوانده شود. این زبان است که فرد را قادر می‌سازد به محتوای قرآن نفوذ کند و به مدد فیض و برکت الهی این کتاب آسمانی تحوّل یابد. به‌همین دلیل است که اگرچه تسلط بر زبان عربی برای مسلمانی واجب نیست، ولی دانستن آن در حد خواندن نمازهای واجب به عربی ضروری است.

در مراسم عبادی، عبارات عربی قرآن را به هیچ زبان دیگری نمی‌توان ترجمه کرد؛ از این‌روست که مسلمانان غیر عرب همواره به آموزش زبان عربی در محدوده‌ی تعلیمات قرآنی و انجام عبادات و مناسک اسلامی توجه خاص داشته‌اند. باید توجه داشت که عربی محاوره‌ای که مردم عرب زبان روزمره با آن تکلم می‌کنند لزوماً حامل ابعاد معنوی زبان قرآن نیست، ای بسا برخی از عرب‌زبانان که سهم مقدس زبان عربی در آیین دین اسلام را با سهم آن در شکل قومی و بومی اشتباه می‌گیرند.

برای فهم بیشتر قداست زبان قرآن شرح این نکته بسیار مفید است؛ سنت‌های بزرگ دینی در جهان بر دو نوع است:

الف) سنت‌هایی که متکی و مبتنی بر شخص بنیان‌گذار آن سنت است به این معنی که شخص بنیان‌گذار آیت الهی و محسوب می‌شود، و خود این فرد کلمه‌ی مقدس و پیام آسمانی است؛ مثلاً در مسیحیت، شخص حضرت مسیح (ع) کلمه خداست، بنابراین مهم نیست یک مسیحی مراسم عشای ربانی را به یونانی یا لاتینی یا هر زبان دیگر مثل فارسی یا